

tual component, emotional component, volitional component, social component, personal component. Also, psychological training is designed to develop creative potential of future teachers of foreign languages and some of the exercises and techniques are described in the paper..

Keywords: *creative potential of future teachers of foreign languages, subject of creativity, motivation component, intellectual component, emotional component, volitional component, social component, personal component, psychological training, exercise, psychotechnique.*

УДК 159.9

Кононенко С. В. (м. Краматорськ)

ШЛЯХИ, КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

У статті визначені шляхи та методи формування правової свідомості майбутніх юристів, розкрито структуру правової свідомості фахівця юридичного профілю, виділені критерії, показники сформованості правової свідомості у майбутніх юристів в умовах вищого навчального закладу.

Ключові слова: *особистість фахівця юридичного профілю, правова свідомість, юридична діяльність, свідомість, критерії та показники сформованості правосвідомості.*

Постановка проблеми. Сучасна специфіка професійної діяльності і моральний тиск на свідомість юристів вимагає використання вже перевірених, а також нових напрямків формування та поліпшення їх правосвідомості. Формування та вдосконалення правосвідомості можливе лише шляхом правового виховання і правової освіти, які повинні здійснюватися через правову пропаганду й агітацію, правове навчання та юридичну практику, індивідуальну правовиховну роботу й правове самовиховання. З використанням у виховному процесі зазначених шляхів, а також методів позитивного впливу, переконання, наочності, роз'яснення юридичних казусів, самооцінки, самопорівняння, відкривається можливість формування правосвідомості юриста. Правове виховання і правова освіта юриста – це цілеспрямована і систематична діяльність державних і громадських інститутів, вплив юридичної теорії і практики на свідомість майбутнього юриста.

Рівень правосвідомості студентів-юристів є найважливішим показником розвитку особистості і результативності навчально-виховного процесу у ВНЗ. У наукових дослідженнях ще не встановилася єдина точка зору стосовно критеріїв рівнів правосвідомості майбутніх юристів.

Формулювання мети та постановка задачі. Визначити шляхи та методи формування правової свідомості майбутніх юристів, розкрити структуру правової свідомості фахівця юридичного профілю, виділити критерії та показники сформованості правової свідомості у майбутніх юристів в умовах навчання у ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень. Досягнення оптимального рівня розвитку правової свідомості майбутнього юриста вимагає внесення змін до всіх його структурних компонентів. У цьому процесі виявляються різні ознаки – критерії професіоналізму юриста, розробка яких стає можливою в силу нормативності цього явища. Якщо допустити, що в правовій свідомості є норма, то для співвідношення діяльності з її показниками можна виділити психологічні критерії та показники сформованості правової свідомості у майбутніх юристів для оцінки діяльності або думок про неї.

Одним з підходів діагностики розвитку правосвідомості є концепція, згідно якої критерії правосвідомості визначаються по аналогії з етичною свідомістю. За основу цього підходу узята концепція Ж. Піаже і Л. Колберга [12; 17]. Аналізуючи етичний розвиток людини, Ж. Піаже вважає, що він подібно до розумового носить прогресивний, стадіальний характер, Л. Колберг, деталізуючи концепцію Ж. Піаже, виділяє три рівні морального розвитку:

1-й – доконвенціональний (норми - це щось зовнішнє для людини і він їм слідує лише під тиском авторитету або із-за страху покарання);

2-й – конвенціональний (підтримка норм, бажання відповідати стереотипам, прийнятим в суспільстві, прагнення до стосунків довіри, пошани і лояльності);

3-й – постконвенціональний (якого досягає меншість дорослих і лише після 20 років; і лише на вищій стадії - дотримання закону і норм, визначається внутрішнім етичним законом – совістю. Юридичні закони виступають як вираження внутрішніх моральних принципів).

Проте методологія Ж. Піаже, Л. Колберга і їх послідовників критикується багатьма авторами за недостатню увагу до соціальних і діяльнісних аспектів особистісного розвитку. Роль зміни діяльності в періодизації розвитку особистості розкривається в роботах Л.С. Виготського [3], О.М. Леонтьєва [7], А. В. Петровського [11] і ін. Вони вважають, що стадії індивідуального розвитку дотримання соціальних норм не прив'язані чітко до певного віку і послідовно змінюють один одного впродовж життя людини. Правова свідомість особистості не залишається незмінною впродовж всього життя людини, включаючи і зрілий вік.

Розвиток індивідуальної правосвідомості залежить від складної системи чинників і умов, від цілого комплексу пов'язаних між собою внутрішніх чинників: від рівня загального інтелектуального розвитку (Л. С. Виготський [3], А. Маслоу [8]), від рівня емоційного розвитку (Б.І. Додонов [4]). Розвиток правосвідомості залежить від зовнішніх і середовищних чинників (сім'я, школа, ВНЗ, суспільство в цілому), у ряді випадків від впливу антисоціального середовища (Б.С. Братусь [2], Г.В. Морогін [9]). На розвиток правосвідомості можуть здійснювати вплив і різні форми цілеспрямованої психологічної дії, перш за все, психотерапія і психологічна корекція [14].

Виклад основного матеріалу. Характеристики індивідуальної правосвідомості і закономірності її розвитку визначаються дією різних внутрішніх і зовнішніх чинників: рівнем розвитку когнітивної і емоційно-вольової сфери; особливостями соціального середовища; характером і формою психологічного впливу та ін. При цьому вказані чинники здійснюють вплив як безпосередньо на особливості правової свідомості, так і на характер розвитку особистості, впливаючи на вибір психологічних механізмів їх реалізації. У дослідженні ми спираємось на принцип єдності свідомості і діяльності людини. Принцип діяльнісного підходу в тому, що свідомість розвивається в процесі і в результаті діяльності, і виявляється, і реалізується в ній. Стосовно даної проблеми це означає, що структура індивідуальної правосвідомості може бути пізнана за результатами функціонування, кінцевим його продуктом, тобто необхідний розгляд функціонально-психологічної структури правосвідомості. У науковій літературі вперше ця позиція була реалізована в дослідженнях Г.Х. Єфремової і О.Р. Ратінова [15]. Вони виділяють три основні функції правосвідомості - пізнавальну, оцінну і регулятивну, відповідно ними визначаються основні функціональні компоненти правосвідомості. Пізнавальний дія-

льності майбутнього фахівця відповідає певна сума юридичних знань і умінь, або правова підготовка. Оцінній функції відповідає система оцінок і думок відносно юридичних питань, або оцінні ставлення до права і практики його реалізації. Регулятивна функція здійснюється за рахунок соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій.

Індивідуальна правосвідомість є складним утворенням, всі її елементи взаємозв'язані і утворюють цілісну єдність. Серед елементів правосвідомості системотвірне значення мають три елементи: правові знання (правова обізнаність), відношення до права (оцінки, переконання, ціннісні орієнтації) і установки. Саме від цих елементів залежить єдність правосвідомості, її цілісність і специфіка.

Вичленення і розгляд елементів правосвідомості є умовним, оскільки між ними існує нерозривний зв'язок, і більш того, вони не можуть існувати без елементів морального, політичного і інших різновидів свідомості. Для індивідуальної правосвідомості велике значення мають всі знання особи (а не лише правові), рівень її культури, освіти, її світогляд, здатність логічно мислити і т.д. У правосвідомості одного і того ж індивіда можуть бути присутніми певні елементи (характеристики, властивості) різних видів правосвідомості. Так, в правосвідомості студентів юристів елементи теоретичної правосвідомості поєднуються з елементами емпіричної правосвідомості й ін.

Формування професійної свідомості юриста визначається типологією і специфікою професійно обумовлених завдань. Загальний рівень розвитку професійної свідомості юриста значно впливає на ефективність його діяльності і розрізняється залежно від досвіду його діяльності і особистісних характеристик (активність, емоційно-вольова сфера, мотивація досягнення успіху, інтернальність, рефлексивність, інтелект). Особливості прояву суб'єктності в професійній діяльності юриста обумовлені змістом професійної Я-концепції [1, с. 90]. Стосовно про критерії розвитку правосвідомості представляє інтерес позиція Л. А. Ясюкової. Вона виділяє чотири рівні розвитку правосвідомості [16]:

1-й рівень – правовий нігілізм. Людина не визнає правового регулювання, негативно ставиться до існування формального права, орієнтується лише на морально-етичні нормативи і лише в тому варіанті, який сам визнає;

2-й рівень – суперечлива і неповноцінна правова свідомість, яка сформована не повністю і регулює поведінку людини лише в одній – двох сферах;

3-й рівень – правосвідомість в основному сформована, хоча у людини може зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому і до існуючих законів зокрема. Людина в своїй діяльності прагне не порушувати існуючі закони і різні положення;

4-й рівень – правосвідомість сформована повністю. Усвідомлюється необхідність формально-правового регулювання, характерні абсолютна надійність в ділових стосунках, відсутність нетерпимості до інакомислення, уміння коректно взаємодіяти з іншими людьми і ін. [16]. У даному підході, на наш погляд, відсутні операціональні критерії правосвідомості, що дозволяє однозначно виділяти рівні розвитку правосвідомості.

У ряді досліджень широкого поширення набув інформаційний підхід. Серед критеріїв правосвідомості виділяється правова інформованість особистості - обсяг і якість знань, володіння принципами і нормами права (В.М. Боєр [2], М.Н. Марченко [10] і ін.). На основі цього підходу виділяють елементарно необхідний, низький і високий рівень правової інформованості особистості [2, с. 14-15; 10, с. 381]. Рисами першого рівня визнано засвоєння в основному

безконфліктних правил поведінки, необхідних умов комунікації і загальнови-знаних соціальних зв'язків, що реалізуються в значній мірі на рівні інтуїції. Для другого рівня характерне відносно "вільне" орієнтування в правових ситуаціях, що змінюються, на основі загальних принципів і норм права, що постійно реалізуються, здатність осмислити зміст нормативно-правових актів і відповідно зорієнтуватися у виборі варіанту поведінки. Показником третього рівня правової інформованості особистості вважається постійний інтерес до права, потреба в здобутті і розширенні кількості, поглибленні якості правової інформованості, установка на її активне, критичне сприйняття і використання. В той же час інформаційний підхід і перелік окремих якостей не дають підстави для характеристики правосвідомості як цілісного явища.

Деякі автори (В.Я. Кикоть, О.М. Столяренко [14] і ін.) як критерії рівнів правової свідомості виділяють правові властивості і якості особистості. Результатом правової соціалізації є «правова сформованість особистості», що володіє наступними властивостями: правова освіта, правова вихованість, правова вивченість, правова розвиненість. Вони є найважливішими елементами зрілої правової свідомості. У своєму вищому прояві їх сформованість виступає у вигляді правової культури особистості [14, с.242-243]. Цей підхід дозволяє охарактеризувати особистісні якості в галузі права, проте, використовувані показники правових особистісних якостей є надзвичайно загальними малодиференційованими, що утрудняє діагностику, отже, і правильний вибір способів впливу на студента.

Відповідно до компетентнісного підходу (Є.Ф. Зеєр [5], І.А. Зимня [6] і ін.) основним результатом сучасної освіти повинно стати не просто засвоєння знань, а придбання відповідних компетентностей в інтелектуальній, соціально-правовій, комунікативній, інформаційній сферах. В цьому контексті під правовою компетентністю студентів-юристів розуміється комплексна характеристика, в якій в єдності виявляються знання, навички, вміння, цінності, особистісні установки і способи поведінки. Необхідно дати студентові можливість набуття досвіду участі в ситуаціях, регульованих правом, уявлення про те, як шукати необхідну правову інформацію, розвинути ключові компетенції, що дають можливість практичного вирішення проблем правового характеру.

Об'єктом оцінки правової свідомості студентів є не лише знання і уміння, але і інтелектуальні навички по роботі з соціально-правовою інформацією (критичне мислення), уміння представити свою точку зору, презентувати інформацію і т.п. Компетентнісний підхід є перспективним напрямом в дослідженні правосвідомості, проте проблема правової компетентності ще не знайшла належної розробки, у тому числі і стосовно виокремлення правосвідомості. Необхідно розробити і використовувати відповідні методи і критерії, а також інструментарій оцінювання в процесі правової освіти.

У розробці проблеми розвитку рівнів сформованості правосвідомості ми спираємося на інтегративний підхід, який полягає у виділенні системи критеріїв, яка характеризує найбільш істотні аспекти правосвідомості (О.М. Столяренко) [14, с. 29]. Згідно цьому підходу рівень правової свідомості визначається, в першу чергу, правовими знаннями студента, знанням основних норм і принципів права. Другим показником правосвідомості є глибина усвідомлення соціально-особистісної значущості правових норм, що забезпечує їх «переживання», емоційно-позитивне сприйняття. Цей критерій фіксує суб'єктивне відношення студента до правових норм, правових інститутів, правової поведінці і дозволяє нам виділити три рівні правової усвідом-

леності: 1) формальне інформаційне знання змісту правових норм; 2) рівень фрагментарної правової переконаності, коли значна частина правових норм залишається особистісно-індиферентною для студента; 3) високий рівень - рівень повної правової переконаності, коли правові норми усвідомлюються студентом як суспільно і як особистісно-необхідні, внутрішньо приймаються ним, стають його переконаннями. Третім критерієм є правова установка, вихованість студентів, їх спрямованість.

Для виміру правосвідомості найчастіше використовується шкала в три рівні: високий, середній і низький. Основна відмінність між рівнями пов'язана з дієвістю і активністю виділених компонентів виміру правосвідомості, їх участю в регуляції правової поведінки. Під високим рівнем правосвідомості розуміється такий рівень, при якому правові відчуття, знання, відношення є стійкою властивістю особистості, що є внутрішньою детермінантою правової поведінки. Студентів, що володіють високим рівнем правосвідомості, характеризує усвідомленість, стійкість і активність правомірної поведінки у всіх життєвих ситуаціях. «Середній рівень» правосвідомості означає такий її стан, при якому правові знання і стосунки характеризуються певною єдністю і стійкістю, але правова поведінка певною мірою залежить від зовнішніх чинників, від ситуації. Студентів цього рівня характеризує достатня усвідомленість і стійкість правомірної поведінки, і недостатня його активність. «Низький рівень» правосвідомості означає, що студентам притаманна недостатня усвідомленість і нестійкість основних компонентів правосвідомості, а їх правова поведінка знаходиться у великій залежності від конкретної ситуації, оскільки внутрішні регулятори правової поведінки не сформовані.

Найбільш узагальненим, інтегруючим основні критерії правосвідомості особистості є критерій правової поведінки. Саме у правовій поведінці особистості розкриваються правові відчуття, стосунки, знання і принципи.

В той же час в структурі правової свідомості майбутнього юриста, окрім правових знань, пошани до закону, готовності до соціально-активної правової поведінки, необхідно виділяти і готовність до правоохоронної та правозастосовної діяльності.

Психологічна робота з розвитку правосвідомості студентів-юристів в умовах ВНЗ може здійснюватись за наступними напрямками:

- вплив на педагогічний процес; індивідуалізація навчання і виховання; корекція виховних дій і оптимізація взаємодії викладачів і студентів, поліпшення психологічного клімату в студентських групах;
- індивідуальна і групова форми роботи: індивідуальні консультації, групові тренінги [14].

Мова йде про реорганізацію системи професійної освіти майбутніх юристів з метою прищеплення комплексу правових якостей у відповідності з вимогами професійно-правової культури. Найважливішими з них є такі: знання і розуміння права, оволодіння навичками та вміннями виконання функціональних правових обов'язків, здатність самостійно обирати шляхи і засоби правового вирішення проблем у межах компетенції та правового статусу; повага до права; дотримання і повага до прав, свобод і обов'язків громадянина, правова відповідальність, постійна готовність до виконання службових обов'язків, активна правова діяльність щодо юридичної допомоги населенню, потреба у правовому самовдосконаленні.

При цьому необхідно орієнтуватися передусім на використання методів заохочення, популяризацію передових форм роботи, переконання в соціаль-

ній справедливості здійснюваної юридичної практики, створення належних умов для засвоєння майбутніми юристами знання законодавства та нормативних актів і набуття навичок їхньої реалізації. При цьому правове виховання не зводиться лише до правової поінформованості. Можна дійти висновку щодо нагальної потреби запровадження науково обґрунтованої системи раціонального впливу на свідомість майбутнього юриста з метою формування зрілого позитивного ставлення до права та інших соціальних норм, вироблення соціально-активної поведінки.

Дієвим методом формування правової свідомості є цілеспрямована, конкретна та оперативна індивідуальна робота шляхом використання комплексу методів. Виходячи з рис особистості майбутнього юриста, використовують пізнавальні бесіди, спостереження, експеримент, узагальнення думок в групі. Практикою доведено, а теорією обґрунтовано доцільність використання таких впливових заходів як індивідуальна бесіда і співбесіда, індивідуальні завдання і доручення, індивідуальна допомога і контроль, заслуховування звітів і повідомлень, особистий приклад викладачів, використання засобів пропаганди та агітації, дисциплінарного і морального впливу.

Системний аналіз ролі індивідуальної роботи в формуванні та вдосконаленні професійної правосвідомості майбутніх юристів свідчить, що індивідуальна робота повинна сприяти зміцненню дисципліни, що передбачає високу самоорганізацію і професійну правосвідомість, спрямовану на побудову правової держави. При цьому необхідно враховувати, що зміст правової свідомості повинен відображати соціально – ціннісні, юридичні і психолого-педагогічні основи правових відносин.

Висновки

1. Правосвідомість є інтеграційним особистісним утворенням, що відображає дійсність у формі правових знань, оцінних ставлень до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, регулюючих поведінку особистості в юридично значимих ситуаціях.

2. Рівень правосвідомості студентів-юристів є найважливішим показником розвитку особистості і результативності навчально-виховного процесу у ВНЗ. У дослідженні застосовується інтеграційний підхід, в якому як критерії правової свідомості використовуються: правова інформованість особистості, відношення до права, правові установки. Знання стають мотивами поведінки особистості, коли вони за своїм змістом набувають особистісного значення, утворюють відповідну установку. Найбільш узагальненими критеріями правової свідомості є правова поведінка.

3. Розвиток правової свідомості – це багатогранний і багаторівневий, соціально детермінований процес, здійснюється разом з розвитком особистості і проявляє себе в діяльності, поведінці і стосунках людини з іншими людьми і навколишнім світом в цілому. Розвиток індивідуальної правосвідомості направлений по лінії сходження від менш усвідомлених до більш усвідомлених форм саморегуляції. Психологічні особливості розвитку правосвідомості виявляються в діалектичній взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Боєр В.М.* Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. М. Боєр. – М., 1993. – 22 с.

2. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии / Б.С. Братусь // Вопросы психол. – 1990. – № 6. – С. 31 – 43.
3. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры / под ред. М.Г. Ярошевского / Л.С. Выготский. – М. – Воронеж, 1996. – 281 с.
4. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Б.И. Додонов – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
5. Зеер Э.Ф. Психология личностно-ориентированного профессионального образования / Э.Ф. Зеер – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 2000. – 258 с.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. пособие / И.А. Зимняя. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 347 с.
7. Леонтьев А.Н. Очерк психологии личности / А.Н. Леонтьев. – М., 1993. – 39 с.
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу; [пер. с англ.]. – М.: Смысл, 1999. – 192 с.
9. Морозин В.Г. Ценностно-потребностная сфера личности / В.Г. Морозин. – Томск: ТГПУ, 2003. – 357 с.
10. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / под ред. М.Н. Марченко. Том 2. Теория права. – М.: Зеркало, 1998.
11. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / А.В. Петровский. – М., 1982. – 312 с.
12. Пиаже Ж. Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное / Ж. Пиаже // Вопр. психол. – 1996. – № 6. – С. 125 – 131.
13. Прикладная юридическая психология / под ред. А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.
14. Юридическая педагогика / под ред. В.Я. Кикотя, А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 895 с.
15. Юридическая психология: Сб. науч. трудов. / под ред. А.Р. Ратинова, Г.Х. Ефремовой. – М., 1998.
16. Ясюкова Л.А. Правосознание: диагностика и закономерности развития / Л.А. Ясюкова // Прикладная психология. – М., 2002. – 4. – С. 1–13.
17. Kohlberg L. Moral stages and moralisation // Moral development and behavior. Holt, Rinehart & Winston. N. Y., 1997. P. 31 - 53.

Кононенко С. В. ПУТИ, КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ БУДУЩИХ ЮРИСТОВ

В статье определены пути и методы формирования правового сознания будущих юристов, раскрыта структура правового сознания специалиста юридического профиля, выделены критерии, показатели сформированности правового сознания у будущих юристов в условиях высшего учебного заведения.

Ключевые слова: личность специалиста юридического профиля, правовое сознание, юридическая деятельность, сознание, критерии и показатели сформированности правосознания.

Kononenko S. V. WAYS, CRITERIA AND INDEXES OF FORMING OF LEGAL CONSCIOUSNESS OF FUTURE LAWYERS

Ways and methods of forming of legal consciousness of future lawyers are certain in the article, a structure is exposed legal consciousness of specialist of legal type, criteria are selected, indexes of formed of legal consciousness for future lawyers in the conditions of higher educational establishment.

Keywords: personality of specialist of legal type, legal consciousness, legal activity, consciousness, criteria and indexes of formed of sense of justice.